

ТОШКЕНТ ВОҲАСИДА ИЖТИМОЙ-ИҚТИСОДИЙ ҲАЁТ ВА ШАҲАРСОЗЛИК МАДАНИЯТИ РИВОЖЛАНИШ ОМИЛЛАРИ

Yusupova Xurshida Mamatkarimovna

O'zbekiston Respublikasi Oriental universiteti Tarix fakulteti ijtimoiy-gumanitar fanlar kafedrasini mudiri

ARTICLE INFO.

Калит сўзлар: Тошкет, воҳа, шаҳарсозлик, Суғд меъморчилик анъаналари, Чирчиқ, Оҳангарон, Бинкат, Харашкат, Шутуркат, Новкат, Тункат ва Бинокат.

Аннотация

Ушбу мақолада Тошкент воҳасида кечган ижтимоий-иқтисодий омиллар, уларнинг воҳа шаҳарсозлик маданияти ривозига кўшган ҳиссаси ва воҳа шаҳарсозлик ривожланиши босқичлари таҳлили қилинган.

<http://www.gospodarkainnowacje.pl/> © 2022 LWAB.

Тошкент воҳаси энг қадимги даврлардан бошлаб Марказий Осиёнинг иқтисодий жиҳатдан энг ривожланган тарихий-маданий ўлкаларидан бири бўлиб келган. Иқтисодий ҳаёт ривожидеҳқончилик ва яйлов чорвачилиги, тоғ-кон ишлаб чиқариши ва хунармандчиликнинг кўплаб тармоқлари фаолиятида, йирик қишлоқлар ва шаҳарларда ички ва ташқи иқтисодий-маданий алоқалар босқичма-босқич ривожланиб келгани мисолида кўриш мумкин.

Тошкент воҳаси ижтимоий-иқтисодий тараққиётини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий, савдо-сотик ва хунармандчилик ҳамда диний марказлар сифатида пайдо бўлган ва ривожланиб келган йирик шаҳарлар мисолида кўриш мумкин. Тошкент воҳасида шаҳарсозлик маданияти ривожини ёритишдан олдин бу муаммонинг умумий назарий жиҳатларини қисқача очиклаб ўтиш зарур. Тарихчилар ва географлар ўтказган тадқиқотлар натижаларига кўра шаҳар - одамлар яшайдиган тузилма сифатида меъморчилик ва қурилиш фаолиятининг, нисбатан юқори ва мураккаб кўриниши бўлиб, унинг минтақа ҳаётида ҳудуднинг иқтисодий ва маъмурий-сиёсий роли бир қанча кўрсаткичларга: шаҳарнинг кўлами, ички ва ташқи тузилишига, яъни қурилмаларининг зичлиги даражасига, хомашё манбалари, сув йўллари ва иқтисодий-савдо тармоқларига нисбатан жуғрофий ўрнига бевосита боғлиқдир. Юқорида зикр этилган омиллардан шаҳарнинг энг муҳим мезони – унинг аҳолиси, машғулоти, шунингдек, касб-хунар ва савдо-сотик билан боғлиқ хусусиятлари келиб чиқадики, бу шаҳарнинг иқтисодий ва маданий салоҳиятини аниқлашда бош кўрсаткич бўлиб хизмат қилади.

Олиб борилган тарихий-археологик тадқиқотлар натижасида Тошкент воҳаси тарихининг қадимги босқичида 13 та шаҳар типигаги манзилгоҳ қайд этилган. Шаҳарларнинг умумий майдони ўртача 416 гектар, аҳолиси – 45-50 минг кишидан иборат бўлган. Жами аҳолининг ярмидан кўпи воҳанинг ғарбий қисмидаги шаҳарларда яшаган. Шаҳарларнинг аксарияти воҳанинг ғарбий қисмидаги текисликларда, Сирдарё ёқасида ҳамда унинг асосий ирмоқларининг

куйи қисмида, минтақанинг марказий ва шимолий қисмларида жойлашган¹. Дастлабки босқичда шаҳарлар жойлашган ҳудуд қадимги бургулик (бурхонли сўзи асосида) маданиятининг ўзагига мос келади. Бу босқичда Сирдарё минтақадаги шаҳар ҳаётининг ўзаги ҳисобланган. Минтақада шаҳар маданиятининг шаклланишида Суғд зироатчилари билан қадимги алоқалар катта рол ўйнаган. Сирдарё фақат чегара бўлибгина қолмасдан, фаол алоқалар ҳудуди бўлиб ҳам хизмат қилган. Айни пайтда, ягона давлат бирлашмаси доирасида қуйи Сирдарё қабилалари ҳамда Шимолий Фарғона билан алоқалар ҳам ривожланиб борган. Бу ҳолда ҳам дарё ўзаро маданий муносабатларни боғловчи бўғин бўлиб хизмат қилган. Суғд меъморчилик анъаналарининг таъсирида вужудга келган қадимги шаҳар манзилгоҳи ва милоддан аввалги II-I асрларга оид манбаларда қайд этилган Юйни мулкининг биринчи пойтахти Сирдарё яқинида жойлашгани бежиз эмас².

Аммо мазкур босқичнинг охиридан, айниқса, Ковунчи II да манзара ўзгара бошлади. Девор билан ўралган шаҳарлар Чирчиқ ва Оҳангароннинг ўрта оқимида, чўл, адирлар билан чегараларда, тоғ олди ҳудудларида, яъни ўтроқ ва кўчманчи қабилаларнинг чегараларида ҳамда чорвадорлар яшайдиган ҳудудларда вужудга келади. Воҳада шаҳарларнинг ривожланиши зироатчиликнинг жадал ривожланиши, анча ривожланган суғориш тизимининг ташкил этилиши, Чирчиқ ва Оҳангароннинг ўрта оқимида ерлардан фойдаланишнинг тартибга солиниши, мазкур дарёларнинг юқорисидаги баланд тоғ воҳаларига зироатчиларнинг келиб ўрнашиши билан бирга кечади. Ундан ташқари, Чоч шаҳарлари тараққиёти, хунурмандчилик, аввало, тоғ кончилиги ва металлургиянинг ривожланиши халқаро қарвон йўллари асосий тармоғининг шимолга ҳаракатланиши, Яксарт (Сирдарё) бўйлаб алоқаларнинг давом этиши кўшни Суғд ва Тохаристон билан алоқаларнинг мустақамланишига олиб келди³. Бу ҳолат Қанғ давлатининг парчаланиши натижасида ажралиб чиққан мустақил Чоч вилоятининг ўз мавқеини мустақамлашга ва янги сиёсий бирлашма сифатида янги иқтисодий алоқалар ўрнатишга интиланганидан далолат беради.

Илк ўрта асрларда шаҳарлар ўртасида маълум интеграция жараёнлари содир бўлади. Бу даврда шаҳарларнинг икки гуруҳини ажратиш мумкин. Биринчи гуруҳга нисбатан зич қурилган, босқичма-босқич ривожланиб, қарвон йўллари ёки хомашё ресурслари билан боғлиқ бўлган шаҳарлар киради. Шаҳарлар асосан Сирдарё (Яксарт) ёқасида жойлашгани минтақада шаҳар маданиятининг ривожланиши устувор аҳамиятга эга бўлганини кўрсатади.⁴ Шунингдек, Яксарт фақат чегара вазифасини бажармасдан ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ўртасидаги алоқалар ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этган. Бундай алоқалар натижасида дарёнинг ўнг қирғоғида шаҳар кўринишидаги манзилгоҳлар пайдо бўла бошлади. Мил. авв. III асрда бунёд этилган Қанқа (Қанға) қалъаси бунга мисол бўла олади.⁵

Қадимги даврнинг сўнгги босқичида шаҳар ва қишлоқ манзилгоҳларининг географияси иқтисодий алоқалар йўналишида содир бўлган муҳим ўзгаришларни ўзида акс эттиради. Бу босқичда иқтисодий алоқалар Сирдарё ёқалаб эмас, балки воҳа ичига, маъданли хомашё манбалари томонга қараб ривожланган. Афтидан, бу ҳолат ёзма манбаларда қайд этилган, ўз тангасини зарб этган ва дипломатик алоқалар ўрнатиш ҳуқуқига эга бўлган мустақил Шош вилоятининг вужудга келиши билан боғлиқ бўлган.

¹ Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса... (Историко-археологический очерк Чага и Илака). -Т.: Фан, С.28.

² Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача и Илака). - Т.: Фан, 1987. –С. 28, 34.

³ Буряков Ю.Ф. Бассейн среднего Яксарта в древности и раннем средневековье //Городская культура Бактрии – тохаристана и Согда. Античность, ранни средневековье. Мат. Советско – Французского коллоквиума. – Самарканд, 1986. - С. 36.

⁴Буряков Ю.Ф. Особенности формирования оседлой культуры бассейна Средней Сырдарьи...с.36.

⁵Буряков Ю.Ф. Культурные связи бассейна Средней Сырдарьи с Согдом и Бактрией в древности и раннем средневековье //Городская среда и культура Бактрии-Тохаристана и Согда (IV в. до н.э. – VIII в. н.э.) // Тезисы докладов Советско-Французского коллоквиума... -С. 38-39.

VI-VIII асрларда Жануби-Шарқий Осиё мамлакатларини Ўрта Осиё вилоятлари, Кавказ ҳамда Яқин Шарқдаги бир қанча мамлакатлар билан боғлаган карвон йўлининг марказий тармоқларидан бири Шош ва чўл худудлари орқали ўтган.

Шаҳар ва қишлоқ манзилгоҳлари тармоғи VIII асрда манзилгоҳларнинг айрим тизимлари ўсиб бораётган иқтисодий алоқалар таърисида ва сиёсий бирлик негизда аста-секин минтақадаги ягона ижтимоий тизимга бирлашиб борганлигини кўрсатади.

Бу жараёнлар IX-XII асрларда айниқса ёрқин намоён бўлган. Шаҳарлар сонининг кўпайиши билан бир вақтда, уларнинг жуғрофий доираси ҳам кенгайиб боради. Чирчиқнинг Сирдарёга қуйилиш жойида Унжакент шаҳри вужудга келган. Бу шаҳарнинг пайдо бўлиши мазкур дарёлардан кечиб ўтишни тартибга солган ва Суғд билан Шош ўртасидаги энг қисқа шимолий йўлни узил-кесил расмийлаштириб, уни халифалик мамлакатлари Жануби-Шарқий Осиё билан савдо алоқаларини амалга оширувчи асосий йўлга айлантирган.⁶ Бу жараён Чирчиқ водийсида шаҳарларнинг раванқ топишига туртки берган эди.

Бу даврда Чирчиқнинг юқорисида, Шимоли-Шарқий Фарғонага ва Еттисувга олиб борадиган тоғ йўллари ёқасида ҳам шаҳарчалар ҳамда кончилик иши ва темирчилик манзилгоҳлари вужудга келади. Илокнинг тоғ олди худудларида ҳам янги темирчилик қишлоқлари пайдо бўлган. Воҳа марказида ва янги ўзлаштирилган адирли ерларда ўз атрофида бир қанча қишлоқларни жамлаган шаҳарлар вужудга кела бошлади. VI-VII асрларга таққослаганда, бу даврда шаҳарлар сони бир ярим баравар кўпайиб, майдони эса уч баравар кенгайди. Воҳада кичик шаҳарчалар анча кўп бўлса-да, айнан шу даврда бу ерда олтига йирик марказ: Бинкат, Харашикат, Шутуркат, Новкат, Тункат ва Бинокат пайдо бўлади. Улар жами шаҳарлар майдонининг учдан икки қисмини эгаллаган эди. Ўртача катталиқдаги шаҳарлар сони йирик шаҳарлар сонидан бир ярим баравар кўп бўлиб, уларнинг умумий майдони воҳадаги жами шаҳарлар худудининг 22 фоизини ташкил этган. Кичик шаҳарлар сони йирик шаҳарлар сонидан беш баравар кўп бўлган, аммо улар жами шаҳарлар майдонининг атиги 15 фоизни эгаллаган.⁷

О.Г.Большаков Шош шаҳарларига баҳо берар экан, уларнинг кўп сонлигини ривожланиш даражасининг пастлигини, уларда шаҳар ва қишлоқ хўжалик вазифалари яхши табақалашмаганлиги билан изоҳлайди.⁸ Шаҳарлар ривожланишининг муайян шарт-шароитларини таҳлилдан ўтказиш бизга Шош шаҳарлари сонининг кўплиги сабабларини ва уларнинг ривожланиш даражасини бошқача ёритиш имконини берди. Биз шаҳарлар ўз атрофидаги қишлоқлар билан яқин алоқа қилгани, шаҳарликларнинг бир қисми қишлоқ хўжалиги билан шуғулланганини инкор этмаймиз. Бундай алоқа мавжуд бўлган. Аммо бу фақат Шош шаҳарларига эмас, балки Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги аксарият шаҳарларга хос хусусиятдир. Шарқ шаҳарларини, масалан, Самарқанд, Бунжикатни тавсифлашда уларда экин майдонлари мавжуд бўлганига дуч келиш мумкин. Айрим Шарқ шаҳарлари тупроғининг унумдорлиги, экин майдонларидаги ҳосилдорликнинг юқорилиги учун мадҳ этилади. Шу билан бир вақтда, майда хунармандчилик бир қанча қишлоқларда ҳам маълум бўлганлигини, унинг айрим турлари эса халқаро бозорларда донг таратганлигини унутмаслик лозим.

X-XIII асрларда шаҳарларнинг ривожланиш даражаси нисбатан юқори бўлгани кончилик ишининг, айниқса, олтин ва кумуш қазиб чиқаришнинг жадал ривожланиши, қулай жуғрофий ўринга эгаллик – савдо йўлларида жойлашганлик, товар-пул муноса-батларига фаол қўшилган ва хунармандчилик маҳсулотларининг йирик истеъмолчиси ҳисобланган кўчманчи халқлар билан яқин алоқа қилиш натижасида юзага келган иқтисодий ҳолатни ҳаққоний акс эттиради.

⁶ Буряков Ю.Ф. Средневековые торговые пути..., с. 64.

⁷ Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (Историко-археологический очерк Чача и Илака). –Т.: Фан, 1975.

⁸ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. - Л., 1973.

Шу билан бир вақтда, бу даврда Тошкент воҳасида ҳам, бутун минтақада кузатилгани каби, шаҳарсозлик маданияти ривожиди янги услублар пайдо бўла бошлади ва шаҳарларни устувор ривожлантириш йўналишлари бузила бошлади. Йирик марказлар минтақадаги шаҳарларнинг умумий майдонида нисбатан кам ўринни эгаллай бошлаган. Унга қарама-қарши ўларок, Чирчиқнинг ўрта оқимида, Тошкент ҳудудида майдонига кўра қадимги ўзакдан қолишмайдиган ўрта ва кичик шаҳарлар пайдо бўлади. Шуниси диққатга сазоворки, янги пойтахт – «Шош мадинаси» ўртача катталиқдаги шаҳар, Илоқ пойтахти Тункат эса – кичкина шаҳар бўлган. Ўрта шаҳарлар энди жами шаҳарлар майдонининг 41 фоизни эмас, балки атиги 28,6 фоизни эгаллаган. Ҳудуднинг асосий қисми – 49,3 фоизда кичик шаҳарлар жойлашган.⁹

Кейинги даврда шаҳарлар сони қарийб икки баравар кўпайиб, уларнинг умумий майдони эса 3-5 баравар кенгайди. Ўсиш асосан йирик шаҳарлар ҳисобига содир бўлган. Уларнинг энг каттаси – Бинкат, ўрта асрлар муаллифлари берган маълумотларга қараганда, катта майдонни эгаллаган ва тадқиқотчиларнинг фикрича, Ўрта Осиёнинг йирик шаҳарларидан бири бўлган. Унинг умумий майдонини О.Г.Большаков 1300-1400 гектар деб кўрсатади, аммо ички работ доирасидаги аҳоли зич яшайдиган ҳудуд 350-400 гектарни ташкил этган.¹⁰ Истахрийнинг ёзишича, Харашкат майдони жихатидан воҳадаги иккинчи шаҳар ҳисобланган. Кейинги ўринда Шутуркат турган. Мукаддасий берган маълумотга кўра, Шутуркат Бинкатга деярли тенг, Бинокат эса Шутуркатга яқин. Ҳозирги маълумотларга қараганда, Харашкат работлари билан бирга 200 гектардан катта майдонни эгаллаган. Ваҳоланки, Бинокатнинг майдони шаҳар раванқ топган даврда ҳам 140-150 гектардан ошмаган.¹¹

Шаҳарлар тараккиётидаги энг катта ўзгаришлар IX-XII асрларда содир бўлади. Уларнинг ҳудуди уч-беш баравар кенгайиб, ички тузилиши ҳам ўзгаради. Бу ҳолат шахристон билан ички работнинг тарҳида айниқса ёрқин намоён бўлади.

Оҳангарон ҳавзасида дарёнинг ўрта ва юқори оқимларида шаҳарларнинг ўсиши кузатилади. Илоқнинг пойтахти Тункат янада кенгайган. У 180 гектарга яқин майдонда девор билан ўраб олинган. Шаҳар қалъасида ва шахристониди ҳукмдорнинг саройи, зарбхона, бозорларнинг бир қисми, қамоқхона жойлашган. Шаҳарнинг асосий савдо-иқтисодий ҳаёти темирчилар, ҳунармандларнинг устахоналари, бозорлар, сув олиш иншоотлари жойлашган работда кечган. Аммо, Бинокатдан фарқи ўларок, Тункат ҳудудининг учдан бир қисмидагина аҳоли зич яшаган. Темирчилик устахоналаридан жануброқда, сув манбалари ёқасида хўжаликлар, улардан нарироқда, тоғ олди ҳудудида эса – яхши ўзлаштирилмаган майдонлар, афтидан, боғлар ва далалар жойлашган. Уларни суғориш учун Отчопарда кичик сув омбори ташкил этилган.¹²

Оҳангароннинг юқорисида шаҳарларнинг катта бир гуруҳи вужудга келган. Уларнинг энг йириги Обрлик бўлиб, у дарёнинг ўнг қирғоғида 80 гектар майдонни эгаллаган. Воҳанинг йирик шаҳри ҳисобланган ва 1400 гектар майдонда жойлашган Бинкатнинг шахристони ва ички работида, яъни 350-400 гектар майдондагина аҳоли зич яшаган. Шаҳристон аҳолиси тахминан 5 минг кишини ташкил қилган. Бутун шаҳарда эса 50-55 минг киши яшаган.¹³

Қолган йирик шаҳарлар – Харашкат, Новкат, Шутуркат, Бинокатда 21-24 минг киши, Тункатда эса – 15 киши яшаган. Ўрта шаҳарлар аҳолиси 7-10 минг кишини ташкил этган. Умуман олганда, воҳанинг шаҳар аҳолиси тахминан 250-270 минг киши бўлган.¹⁴

Ушбу бўлимга хулоса қилиб айтиш мумкинки, Тошкент воҳаси шаҳарларининг ривожланишида

⁹ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. -Т.: Фан, 1984. -С.168.

¹⁰ Беленицкий А.М., Бентович И.Б., Большаков О.Г. Средневековый город Средней Азии. -Л., 1973. -С.198, 267.

¹¹ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. с.171

¹² Буряков Ю.Ф. Историческая топография древних городов Ташкентского оазиса (историко-археологический очерк Чача и Илака). –Т., 1975. с. 57.

¹³ Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. –Т., 1984. -С.174.

¹⁴ Ўша асар. -С.175-176.

кончилик иши ва темирчиликнинг аҳамияти ниҳоятда катта бўлди. Хусусан, ўрта асрларга келиб, Чирчиқ водийсида саккизта янги шаҳар пайдо бўлади. Уларнинг олтитаси дарёнинг ўрта оқимида, чўлга туташ текислик ҳудудида жойлашган. Оҳангарон ҳавзасининг дарё водийсида ва Чотқол-Қурама тизмасининг тоғ олди ҳудудларида еттита янги шаҳар, икки дарё оралиғидаги текисликда ва адирлар ҳудудида эса иккита шаҳар манзилгоҳи пайдо бўлади.

Шаҳар аҳолисининг жойлашишида ҳам жиддий ўзгаришлар содир бўлган. Сирдарё ёқасидаги қадимги шаҳарларда воҳа аҳолисининг учдан бир қисмигина қолган. Ўрта Чирчиқдаги янги шаҳарларда ҳам тахминан шунча аҳоли яшаган. Оҳангарон ҳавзасидаги аҳоли сони уч баравар кўпайган. Бу ҳудудларда шаҳарларнинг жадал ривожланиши сиёсий ва иқтисодий ҳодисалар билан боғлиқ эди. Бу, авваламбор, Шош сиёсий ва иқтисодий мустақилликни кўлга киритгани билан боғланади. Қолаверса, юқорида таъкидлаганимиздек, бу даврда минтақанинг хом ашё ресурсларини ўзлаштириш янада қизғин тус олиб, бу жараён шаҳарлар тараққиётини таъминлаган асосий омил эди.